

## АДЫГЭБЗЭМ И КЪЫТЕКИА КЪЭХЪУКИЭЦІЭ ЗЭХЭЛЪХЭР КЪЫЗЭРЫХЪУР

**Токмакь Мадина Хьэсэнбий ипху**, филологие шлэныгэхэмкІэ кандидат, Гуманитар къэхутэныгэхэмкІэ институтым – Федеральнэ къэрал бюджет шлэныгэ Іуэхушлэлэ «Урысейм шлэныгэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шлэныгэ центр» Федеральнэ шлэныгэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и шлэныгэ и лэжыакІуэ нэхъыжъ, tokmak\_madina\_h@mail.ru

Мы лэжыгъэр зытеухуар къэхуыкІэцІэхэрэщ, ахэр адыгэбзэм зэрыхэт хаб-зэрщ, къызэрыхуы шлэкІэхэрщ. КъэхуыкІэцІэ къытекІэхэр я зэхэлъыкІэмкІэ гупитІу зэщхьэщокІ: къызэрыкІуэ къытекІэхэу, псалъэпкъ зыхыхьэкІэрэ къэхуахэу. Лэжыгъэм дышчытопсэлъыхь адыгэбзэ къытекІа къэхуыкІэцІэ зэхэлъхэр я къэхуыкІэм елбытауэ зэрагуэшы: псалъэпкъитІ е нэхыбэ зэхыхьэурэ; зы псалъэпкъым тІэу къытригъазэурэ, е псалъэпкъ зэхуэмыдэхэр зэхыхьэурэ; мыхьэнэкІэ зэкІэщІэпч мыхуы псалъэ зэпышлэхэм къэхуыкІэцІэ мыхьэнэ ягъуэтурэ. Гуп къэс езым и щхьэхуэныгэ зэралэр къыдогъэлыагъуэ: псалъэ лъэпкъыгъуэ къызытекІэхэр, Іэмал зэмылІэужыгъуэ къагъэсэбпхэр, н.кь. Цапхьэу мы лэжыгъэм къышчытхьхэр ди тхакІуэ цІэрыуэхэм я тхыгэ зыбжанэхэм къыхэтхауэ аращ. Мы лэжыгъэр иджырей бзэхабзэ адыгэбзэкІэ ттхыном и зы Іыхьэу хэувэнуш.

**Зэрыгуэзэн псалъэхэр:** къэхуыкІэцІэ, къытекІа зэхэлъхэр, лъабжьэгуэсэ, псалъэзэ-ыхьэ, псалъэпкъыр тІэу къытригъазэу, мыхьэнэкІэ зэкІэщІэпч мыхуы псалъэ зэпышлэ.

КъэхуыкІэцІэхэр – зэхуэкІа мыхуы псалъэ лъэпкъыгъуэщ, Іуэхугъуэр къызэ-рыхуы шлэкІэр, къышыхуы зэман, шлэпІэ, мардэ сытхэр къыгъэлыагъуэу. Адыгэб-зэм и къэхуыкІэцІэ къытекІэхэр шлэкІэ зэмылІэужыгъуэхэмкІэ къохуы. Мы лэжыгъэм и гугъу шытшлэныш къэхуыкІэцІэ зэхэлъхэм, ахэр къызэрыхуы шлэкІэхэм. Ди къэхутэныгъэм тегъэщІэлэ хуэхуащ 2006 гъэм къыдэкІа Адыгэбзэ грамматикэм-рэ [Кабардино-черкесский язык 2006], Джаурджий Хь. 1963 гъэм къэхуыкІэцІэхэм теухуауэ къыдигъэкІа тхылымрэ [Гяургиев 1963], тІурикІ урысыбзэкІэщ зэрыт-хар. Мы фи пащхьэм итлхьэ лэжыгъэр иджырей бзэхабзэ адыгэбзэкІэ ттхыном и зы Іыхьэу хэувэнуш. ЗэдэкІыным бзэщІэныгэ фІэщыгъэцІэхэмкІэ лъабжьэ ху-хуащ филологие шлэныгэхэмкІэ доктор БищІо Б.Ч. зэхигъэува фІэщыгъэцІэхэр, ахэр мыгувэу къыдэкІынуш урыс-адыгэ псалъалъэ щхьэхуэу.

Нэхыбэу къытекІа къэхуыкІэцІэ зэхэлъхэр къохуы мыпхуэдэ ІэмалхэмкІэ: а) псалъэпкъитІ е нэхыбэ зэхыхьэурэ; б) зы псалъэпкъым тІэу къытригъазэурэ, е псалъэпкъ зэхуэмыдэхэр зэхыхьэурэ; в) мыхьэнэкІэ зэкІэщІэпч мыхуы псалъэ зэпышлэхэм къэхуыкІэцІэ мыхьэнэ ягъуэтурэ.

Япэ гупыр къапщтэмэ, псалъэпкъ къызытекІэхэр е зэрышчытым хуэдэу, е морфологиекІэ, фонетикэкІэ зэхуэкІыныгэ ягъуэту зэхыхьэу аращ. Псалъэм папщІэ: *зытыцыхьэщхьэ* къэхуыкІэцІэр къызытекІар *зы* бжыгъэцІэмрэ *тыцыхьэщхьэ* шыІэцІэмрэщ; *дэндеж*, *дэндей* къэхуыкІэцІэхэр къызытехуыкІар *дэнэ* къэхуыкІэцІэмрэ *деж//дей* псалъэужымырэщ.

КъэхуыкІэцІэхэм я зэхыхьэкІэр дапщэши зэщхькъым: а) псалъэщІ морфемэ я мыгъусэу (*зы* + *махуэ* = *зымахуэ*, *зы* + *жэщ* = *зыжэщ*, н.кь.); б) зы псалъэпкъым псалъэщІ морфемэ иІэу (*а* + *сыхьэт* + *у* = *асыхьэту*, *и* + *гъащІэ* + *кІэ* = *игъащІэкІэ*, н.кь.); в) псалъэпкъитІми псалъэщІ морфемэхэр яІэу (*мыбдежым*, н.кь.).

Нэхыбэ дьдэрэ кьэхьуклэцлэхэр кьагьэхьу шылэцлэ, цлэпапшлэ, бжыгьэцлэ псалъэпкьхэм, нэгьуэщл псалъэхэри кьахыхьээрэ:

а) зэрабж бжыгьэцлэ зы-мрэ зэман кьэзыгьэлыагьуэ шылэцлэхэмрэ зэхыхьэмэ, кьэхьуклэцлэщлэ кьагьэхьу: *зымахуэ, зыжэщ, зыпцэдджыжь, зыпцыхьэцхьэ, зыгьэ с.ху.* Псалъэм папшлэ: *Абы (и адэм) щепльклэ, зымахуэ кьызэдэжа «Джэду хьэжы» шыпсэ теплгэ таурыхь цыкьлур игу кьэкьыжырт (Аслъэн) [Кьэрмокьуэ 2004б: 161]. Зыпцэдджыжь, цылымахуэри и клэм нэблэгьэпауэ, уэсышхуэ кьесауэ нэху кьеклац (Гьуэгул). [Журт 2004: 54].*

А зи гугьу тшлы кьэхьуклэцлэхэм ещхьуш *зыцлылэ* кьэхьуклэцлэри кьызырыхьур: зэрабж бжыгьэцлэ зы-мрэ шлплэ кьэзыгьэлыагьуэ шылэцлэ *цлылэ*-мрэ зэхохьэ. Псалъэм папшлэ: *Зыудыгьуауэ (Чырэр) зыцлылэ кьуэтми хэт шцлэнт, ауэ Iэуэлыауэ лъэпкь кьызыпхигьэлуькьыртэкьым [Мэлей 1995: 41]. Зыцлылэ кьэхьуклэцлэм лъабжьэужь –клэ, –и пыувээрэ кьатокл *зыцлылэклэ, зыцлылэ* псалъэхэр. Щапхьэхэр: *Мыдэклэ укьеплгьэклэжмэ, Фулэдрэ Замирэтрэ я унагьуэм мафлэ кьыщылыдымэ гуфлэурэ цлэпцэну хьэзыр Хьэсбий и пэр зыцлылэклэ кьыщыкьуыгьэжырт [Кьэрмокьуэ 2004б: 43]. Мыдэклэ унэгьуацэр Борэжылым дэж шлохьэри жрелэ: «Ярэби, апхуэдизу кьахэ дьдэ ухьуа-млэ, зыцлылэ зеклуэ умькьуэжыфыну?» [Нало 1993б: 278].**

б) цлэпапшлэ нэгьуэщл псалъэ лъэпкьыгьуэрэ зэхыхьэмэ, кьэхьуклэцлэщлэ кьагьэхьу, псалъэщл морфемэ япыувээрэ. Псалъэм папшлэ, зыгьэлыагьуэ цлэпапшлэ *а, мы*-хэмрэ *сыхьэт* шылэцлэмрэ зэхыхьэмэ, *асыхьэту, мысыхьэтклэ* кьэхьуклэцлэхэр кьохьу: *Саний игьэдзэлашхэ пшынэр макь ин иригьэцлэу зэгуицлэри Iэгури дэувылац, асыхьэту пэшыр цым хьуац [Мэзыхьэ 2015: 384]. (Кьэрэлыашэ Кулисум жриIэу:) Мысыхьэтклэ, си гугьу кьацлыркьымы, согуфлэ [Кьышокьуэ 2007: 34].*

Зыгьэлыагьуэ цлэпапшлэ *а*-мрэ псалъэужь *лъандэ(рэ), пцлэндэ*-мрэ зэхыхьэмэ, *альандэрэ, ацлэндэху* кьэхьуклэцлэхэр кьагьэхьу. Щапхьэхэр: *Альандэрэ зыгуэрурэ зызылыгьыфа Бэчмырзэ, дунейр кьытеункьыфлэри, цэдэж лъабжьэм цлэджэлац [Шортэн 1975: 43]. Ацлэндэху кьуаажэри кьэуишаци, хэт жэм деху, хэт псыхьэ макьуэ, хэти нэгьуэщл ещлэр [Нало 1993а: 270].*

Языныкьуэ кьэхьуклэцлэ зэхэлхэр кьатокл *я, и, ди* с.ху. еигьэ цлэпапшлэ нэ, *ужь, хьуреягь* с.ху. шылэцлэхэм я псалъэпкьымрэ зыхьуэж е зыунэтл псалъэзешэ клэух япыту. Псалъэм папшлэ: *Локоташ Iей хьуа кьудейтэкьым, езыри нэгьуэщл зыгуэр зэрыхьуар Iупцлэ, янэм кьыбыргьукьыу, нэжэгуэжэу, лъагьуэгуафлэу зэрыщытам хуэдэжтэкьым [Кьышокьуэ 1985: 241]. Дакьыкьэ дэклыху Iузизэ ишэчац, цужьылым и цхьэр уназэри, и кьэжыын кьэклуауэ, клешнуи хуэфлэмыкьыу упцлэр зытридзыну кьылэбэрэбыхьырт, арихьэклэ и кьарур хурикуртэкьым, мыдэклэ Чачэ упцлэр шыгьыу щытти [Кьышокьуэ 1984а: 72]. (Бэрэкуэуэм:) Шыгьухум и Iэмыцлэм ахьшэ жьгьей ирикьутэц, дяпэклэ зэрыхуэмеижри жриIэри, езыр унэм цлыхьац [Теунэ 1967: 12]. Софят бауэбапцэу тракторым бгьэдолдэдэ, цужьыкьы шьыбгьэм цлэзэрыхьауэ мапхуэри шхуэмылаклэр еубыд [Щоджэнцлыкьуэ 1989: 90]. Дэнэкли хуэдэу, пцылэм *ихьуреягьклэ* уэс куу телът [Журт 2004: 28].*

Еигьэ цлэпапшлэ *и*-мрэ кьутахуэ бжыгьэцлэ *ныкьуэ*-мрэ зэгьусэ хьумэ, *иныкьуэ, иныкьуэклэ* кьэхьуклэцлэ зэхэлхэр кьагьэхьу, лъабжьэгьусэ –м-р, –клэ-р пыувэу. Псалъэм папшлэ: *Итлани, иныкьуэм цыхуэсэр зэрыбзадэжэ [Кьэрмокьуэ 2004а: 372]. Иныкьуэм, абы (Хьэбидэт) кьрит упцлэхэр жэуапыншэу кьегьанэри, Iуэху зытэпсэлыхьылым зыкли цымыщ гухэр желэ (Нэфисэт) [Хьэхьупашлэ 1996: 52]. Апхуэдизкли зригьэлэтыцэрти (и макьылым), иныкьуэклэ макьейуэ зэпычыжырт, езыр (фьызыр) зэрыгулэр пьагьу флэклэ и гьыбзэр зэхьуымыхьыжу [Клэрэф 2009: 308].*

Мы гупым хохьэ *иклэцлылэклэ* кьэхьуклэцлэр. Ар кьызытехьуклар еигьэ цлэпапшлэ *и*-мрэ *клэцлылэ* шылэцлэмрэ, зыунэтл псалъэзешэм иту. Псалъэм папшлэ: *Дыцэжкьыу цылар кьалгьыхьуэжри Кьулым унафэ шцлац: иклэцлылэклэ*

полковникым и Iэцэ-фацэр хуагъэхъэзырыну, ялъэкI къамыгъанэу сэххуэр, къамэр, бгырыпхыр, уанэр ягъэцIэрацIэну [Кышчокъуэ 1985: 41].

КъэхукIэцIэ зэхэлъ зэгуэрым жыхуиIэр къагъэху кытекIа къэхукIэцIэ зэ-мрэ мыгъэнэхуа цIэпапщIэ гур-ымрэ, зыхуэж псалъэзешэм иту. Псалъэм папщIэ: *Зэгуэрым Тембот Iэжъэ цIыкIукIэ мэрым кIуат нхъэ гур кыишэнуи, цIалэ цIыкIум зыкъом кыхуэзэри къабэрэжъащ, Iэжъэри трахри къаутIытыцъащ* [Кышчокъуэ 1984а: 296]. *Пэжу, трактор курсым и заведующым кыхуитхауэ, зэ-гуэрым зы тхыгъэ кIапэ кыхуагъэхъащ* [ЩоджэнцIыкIу 1989: 139].

*Иджы* къэхукIэцIэмрэ шытыкIэгъэлыагъуэ плыфэцIэ *благъэ*-мрэ зэхыхъу къэхукIэцIэ зэхэлъ *иджыблагъэ* къагъэху. Псалъэм папщIэ: *Иджыблагъэ* Къанкъуэщым и адэм аргуэру зы письмо кыхуитхащ [КхуэIуфэ 2000: 381]. *Иджыблагъэ* Бурун ауз кыищыхуам Астемыри игъэгупсысащ, ар зэхэзыхауэ зыфIэмыхъэлэмэнта къэбэрдеи балъкъэри бгъуэтынт? [Кышчокъуэ 1984б: 515].

в) псалъэ Iэдэжхэмрэ зи щхъэ хушытыж псалъэ лъэпкъыгъуэхэм я псалъэпкъхэмрэ зэхыхъэмэ къэхукIэцIэщIэ къагъэху. *Пэ* шыIэцIэм нэхъ псалъэкIапэр зыхуэж псалъэзешэм иту пыувэмэ, къэхукIэцIэ зэхэлъ *нэхъапэм* къоху. Псалъэм папщIэ: *Цыху тхъэмыцIагъэ, пицIыплэ, Пицым я удыну яиэчахэр, Аракъэ уэркъхэр нэхъапэм «Къэбэрдей хэкукIэ» зэджахэр* [Кышчокъуэ 1941: 99].

*Дэндеж* шыплэ къэхукIэцIэр кытохукI къэхукIэцIэм и псалъэпкъ *дэнэ*-мрэ (иужь ит макъзешэр пыхуауэ) псалъэужь –*деж*//*-дей*-мрэ. Псалъэм папщIэ: (Сэфар:) *(Дунейм) И гъунэри дэндеж?! [КIэрэф 2009: 419].* А къэхукIэцIэ дьдэм лъабжьэужь –и-р пыгтмэ, нэгъуэщI къэхукIэцIэ къоху – *дэндежи*. Псалъэм папщIэ: *Чэсыргей бостей пIащIэм хуэмыгъэпцIкIуу кхурбьыцыгъи леи зыкIэрымыль (Фаризэ) и лыпцIэ яехэр и Iэпкълэпкъ цIыIум, пружинэм хуэдэу, дэндежи дахэу цызекIуэрт, а зэрылажъэм хуэдэу лажъэурэ Iэ дэплъэнкIэ уемыхуэпсэнэу Iэмал имыIэу [КIэрэф 2009: 38].*

*Абдеж, мыбдеж, мобдеж* къэхукIэцIэ зэхэлхэр къагъэху *а, мы, мо* зыхуэж псалъэзешэм ит зыгъэлыагъуэ цIэпапщIэхэмрэ *деж*//*дей* псалъэужьхэмрэ. Здыхэт псалъэухам елытауэ а къэхукIэцIэхэм зэман е шыплэ къагъэлыагъуэф. Псалъэм папщIэ: *Мис абдеж кыищыцIэдзауэ Михаил адэ папцIэу хушытыну игу иреубыдэ Степан Игнатъевич. [Шортэн 1954: 157] (Директорым Залым жреIэ:)* *НтIэ, мыбдеж* цысхэм унафэ яцIащ машиницI кыитлыгъысащи, уи лэжъыгъэфIым, жанагъым папцIэ, етIуанэгъэ пцIондэ упэдмыгъаплъэу, машинэ кыуацэну [ШэджыхъэщIэ 1984: 345].

КытекIа къэхукIэцIэхэмрэ къэхукIэцIэ гъэпсыкIэншэхэмрэ *лъандэрэ*, *къэс*, *нэс* псалъэужьхэм я гъусэу къэхукIэцIэ псалъэ зэпха къагъэху, псалъэм папщIэ: *дыгуэпшыхъ лъандэрэ, зымахуэ лъандэрэ, нобэ лъандэрэ, иджыри къэс*, н.кб. Щапхъэхэр: *Иджыри къэс* жейуэ хэлъа тыркухэр гужъеяти, къэхуар къагурыIуэху, убыххэм Iэци фоч гыни къамыгъанэу ягъуэтыр зэцIакъуэри, кыищагъэзэжым, *Дэфэрэджи* и *лIыр* е зэхэзеицхуээн яцIу къаукIа, е тыркум япэцIэхуа, сымти къаукIауэ и хъэдэр кыидахыжри кыишэжауэ цытащ [Кышчокъуэ 2006: 59]. [Зэчрейм Шорэ жреIэ:] – *Уи Лейларэ Мэжджуннрэ лъагъуныгъэм, лъагъуныгъэм зэрехуэ, сэ дьгъуасэ лъандэрэ* зы кхуеу шыугъэрэ пIастэ Iыхъэрэ фIэкIа си джийм ехакъым, си ныбэм сыкъырехуэкI [Шортэн 1954: 69].

*Куэд лъандэрэ*, зыкъом лъандэрэ къэхукIэцIэ псалъэ зэпхэхэр къатехукIащ куэд бжыгъэцIэм е зыкъом мыгъэнэхуа цIэпапщIэм лъандэрэ псалъэужьыр я гъусэу. Щапхъэхэр: *Дэфэрэджи куэд лъандэрэ* и гум къэмыкIыжа уэрэду цыцIыкIум зэхиха нэгъунэ кыишэжысауэ и цхъэм хужилэжу желэ [Кышчокъуэ 2006: 111]. *Ныщхъэбэ* хуэдэу ешауэ *зыкъом лъандэрэ* кыитехъэжсатэкъым мэкъуауэхэр [Журт 2004: 133].

г) псалъэпкъытI нэхърэ нэхъыбэ зэхыхъу къэхукIэцIэщIэ кыищагъэху шыIэщ. Апхуэдэ псалъэхэр куэд хуркъым икIи куэдрэ кызгъэсэбпыркъым. Псалъэм папщIэ, *напIэзынIэм* къэхукIэцIэр къагъэху *напIэ* шыIэцIэм, зы зэрабж

бжыгъэццэм, *п*лэн лэжыгъэццэм, –м льябжыгъэццэм. Абы нэмыщI, –кIэ, –у льябжыгъэццэм пыту псалъэухам кышшагъэсэбэп. Псалъэм папщIэ: *ЕтIуанэу (Япун) и джанэр цыщитIэгъэжым джанэм телъ бэлытоку цIыкIур жьым ирехъэжэ, псым хехъэри напIэзынIэм ицелъафэ* [Нало 1993б: 382]. *Хъыджэбзым и псалъэхэм Хъэжсет напIэзынIэкIэ* Iэнкун ицIау, уелэмэ, *тIэкIуи емыкIуу кыжжралэу кыфIэцIау* [Журт 1987: 60]. *Къеублэ жьауццэм напIэзынIэу, Пшэр кытырехуэ, цIыр епхъэнкI* [Кышчокъуэ 1977: 60].

Мы къэхъукIэцIэ зэхэлъыр куэдрэ зы зэрабж бжыгъэццэм и гъусэу кыгъэсэбэп, льябжыгъэццэм –м, –кIэ, –у пытхэу – зынапIэзынIэм, зынапIэзынIэкIэ, зынапIэзынIэу. Псалъэм папщIэ: *А зынапIэзынIэм Анчокъу илъэгъуауц езым и дежкIэ Гулэз псыницIэу кызыррыкIур* [КIэрашэ 1953а: 32].

*НэуфIыцIуцхъэрыуэу* къэхъукIэцIэ зэхэлъыр кыгъэхъу нэ шыIэцIэм, *уфIыцIын* лэжыгъэццэм, *цхъэрыуэу* IуэхудэкIуэм. Псалъэм папщIэ: *НэуфIыцIуцхъэрыуэу* зэкIуэм, *лагъымым кыриууда маццэхэм иуэм кыпицыжым, кIыфIым хэт унэ ныбжыу илъагъухэр кызыринэкIурэ сэмэгурабгъумкIэ цыт унэ гуэрым и цхъэгъубжэм лъапэ нэху тIэкIу кыдидзу кышыцхъуауц (офицерым)* [Щамырзэ 2002: 69].

Адыгэбзэм куэд дыдэрэ уащрохъэлIэ зы псалъэпкъым тIэу кытригъазэкIэрэ къэхъу къэхъукIэцIэ зэхэлъхэм, абыхэм гуп цхъэхуэ кыгъэхъу. Ахэр зи цхъэ хуштыт псалъэ лъэпкъыгъуэ куэдым къатохъукI: пльыфэцIэм (*псыницIэ-псыницIэу, хъэлъэхъэлъэу с.ху.*), цIэпапщIэм (*езыр-езыру, сэр-сэру с. ху.*), лэжыгъэццэм (*нэса-нэмысауэ, хуей-хуэмейуэ с.ху.*), шыIэцIэм (*зэман-зэманкIэрэ, цIынIэ-цIынIэкIэрэ с.ху.*). Щапхъэхэр: *ХъыджэбзитIым къахъа нартыху цIынэри хуэм-хуэму ягъажьэурэ яшхауц* [Журт 2004: 166]. *Iэнэм бгъэдэхэм я гур къэжанати, тхъэмадэм илъагъуэу къемыдэлъэжу, езыр-езыру зэпсалъэжу, зырыгъэдыхъэшхыу, къакъэ-пцIытцIу зэхэт* [Кышчокъуэ 2006: 80]. *Ахэр (мэкъумэшыцIэмрэ илалэ цIыкIумрэ) зэрыс маццэм цIынIэ-цIынIэкIэрэ* ина шэдыпсым кыыхих мэр пэцыр иричу зыхэтцIэрт, *уэсри, уэшхри маццэм исхэм къальэлэсырт* [Щамырзэ 2002: 60].

Псалъэпкъ зэмыщхъэр зэхэуэу къэхъукIэцIэ куэд кыгъэхъуркъым. Апхуэдэу къэхъухэр псалъэ лъэпкъыгъуэ зэмылIэужыгъуэхэм къатокI: псалъэпкъитIри шыIэцIэу (*гурэ-псэкIэ, зэнэ-зэпсэу с.ху.*), псалъэпкъитIри пльыфэцIэу (*кIагуэ-лъагуэу, дзыхэ-жыIэцIэу с.ху.*), псалъэпкъитIри къэхъукIэцIэу (*нобэ-пцэдей, зэрызэ-тIэурытIэ с.ху.*), псалъэпкъитIри цIэпапщIэу (*уэр-сэру с.ху.*), псалъэпкъитIри лэжыгъэццэу (*гува-цIэхами с.ху.*). Псалъэм папщIэ: *Софят и комбинезон илэрыпсу цытар иджы нэхъ зэхэлъэуауц, дагъэ бжыгъэжыри IэнанIэ-IэгунIэу* кынауц, *дыгъэпсымрэ губгъуэ акъужьымрэ япхъэхуауц* [ЩоджэнцIыкIу 1955: 50]. *Гува-цIэхами* nobэ къэхъуар кызыррыхъунур зэлIээфызым я псэм ицIэрт [Журт 2004: 23]. *Нэхъ чэнжу, мэз лъапэм кышыцежьэрэ кIуэтэхукIэ нэхъ куу хъуэ, зы къуэ кIыхыи къуажэм хуэкIуэрт, адэ-мыдэкIэ кышыцIэж псынэхэр цызэхэлъэдэжрэ псыIэрышэшхуэ цыхъуэжу* [Журт 2004: 83].

ЕтIуанэ гупым хыхъэ къэхъукIэцIэ зэхэлъхэр Iэмал зэмылIэужыгъуэ зыбжанэкIэ къохъу: псалъэпкъитIым я зэхуаку зэпызыщIэ льябжыгъэццэм дэмыту, апхуэдэхэр екъуа кIэщIкIэ зэпащIэ (*Иыхъэ-Иыхъэу, гун-гуну, н.кь.*); псалъэпкъитIыр зэпызыщIэ льябжыгъэццэм зэхыхъуэ, ахэр зэпыту ятх: (*зэрызэ, тхуэрытхуэ, н.кь.*). КъэхъукIэцIэ екъуа кIэщIкIэ ятххэр ягуэш: псалъэпкъитI зыхыхъэхэм льябжыгъэццэм япымыту (*нобэ-пцэдей, nobэ-ныжэбэ, н.кь.*), япэ итым зыри пымыуэу, етIуанэм льябжыгъэццэм пыту (*дахэ-дахэу, илэх-илэхыу, н.кь.*), псалъэпкъитIми льябжыгъэццэм яIэу (*адкIэ-мыдкIэ, флейрэ-флейуэ, н.кь.*).

Зи гугъу тцIы къэхъукIэцIэхэр нэхъыбэ дыдэрэ къохъу льябжыгъэццэм -у//уэ етIуанэ псалъэпкъым кыпыгъуэкIэрэ: *Иыхъэ-Иыхъэу, IэнанIэ-IэнанIэу, чэзу-чэзууэ, хуэм-хуэму, хуабэ-хуабэу, н.кь.* Псалъэм папщIэ: *Лыжсэхэри, ар Нэзэр кыгурымыIуэ цхъэкIэ, Iэнкунуц; зэкъуэшитIым чэзу-чэзууэ* къоплэ, *езыхэр зопльыж* [Нало 1981: 172]. *Хъусиным цащыху хужьыбзэ крегъэхъэри тотIысхъэ, Iэдэ-уадэ къецтэри мо Бытырбыху цащIа сыхъэт лъапIэр цIыкIу-цIыкIуу*

зэлкърех [Нало 1981: 115]. КъэхъукIэцIэ зы псалъэпкъыр тIэу кытригъазэкIэрэ къэхъухэр нэхъыбэм щыIэцIэхэм, пльыфэцIэхэм къатокI.

ЩыIэцIэхэм я псалъэпкъ кытэзыгъэзэжхэм деж лъабжьэужь –кIэ// –кIэрэ-р етIуанэ Iыхъэм япыувэ хабзэщ. Апхуэдэхэм деж къэхъу къэхъукIэцIэхэм щыIпIэ, зэман, лэжыгъэ кызырэхъу къагъэлыагъуэ: *пцIантIэ-пцIантIэкIэ, лIэщIыгъуэ-лIэщIыгъуэкIэрэ, къуажэ-къуажэкIэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Мывэ сэреижьым щIыпIэ-щIыпIэкIэрэ* дэукIыпIэ хэщIыхъат, топхэр зыдэукIын гъуанэхэри дэбыкIат [Шортэн 1975: 244]. *Адэлбий и гурыщIэ узри мащIэ-мащIэурэ нэхъ кIащхъэ хъури аддэ гущIэм зыцигъэпцIкIужащ, зэман-зэманкIэрэ къэятэжу, икIэм-икIэжым узыр хэкIыжыпэнкIи зыхуэIуа щыIэтэкъым, илъэс зыкъом дэкIауэ Iэ зыщIэмьдза письмо гур кыIэрымыхъамэ* [Мэзыхъэ 2015: 392].

Абыхэм нэмыщI, *гурэ-псэкIэ* с.ху. къэхъукIэцIэхэм я япэ псалъэпкъым лъабжьэужь –рэ-р поувэ: *Апхуэдэу гурыщIэ къабзэм зэрыхуэушам гурэ-псэкIэ хуэжант Бэтокъуэ, ауэ а гурыщIэр иджыри бэнэныгъэм хуэузэцIауэ цыттэкъым* [Шортэн 1954: 241].

Зи гугъу тцIы щыIэцIэхэм я псалъэпкъытIми бжыгъэцIэ зэщхъ щызыхагъэхъэ къохъу, псалъэм папщIэ: *зыщхъэ-зыфэу, гуитI-цхъитIу*, н.кь. Щапхъэхэр: *Губгъуэм зыщхъэ-зыфэу* и *гъунэхэр нэм кыыхуэмубыду, жыжъэу зеубгъу* [КIэрашэ 1953б: 3]. *ШууитIыр дэкIыжу кIыфIым хэбзэхэжа иужькIэ, Мыхъэмэт нэхъ зыкъыщIэжри имыщIэххэу жэщыбгым кыыхуэкIуа хэщIэ игъуэдджэр зыхуихъыныр имыщIэу гуитI-цхъитIу зыкъомрэ пцIантIэкум итащ* [КIэрашэ 1953б: 173].

Языныкъуэ щыIэцIэхэм я псалъэпкъхэм къапоувэ лэжыгъэцIэ псалъэпкъ зэщхъхэр. Апхуэдэу къэхъуа къэхъукIэцIэм и етIуанэ Iыхъэм –у// –уэ лъабжьэгъусэ пыт хабзэщ, псалъэм папщIэ: *цхъэхъ-псэхъу, гухуэплъэ-нэхуэплъэу*, н.кь. Щапхъэхэр: *КъыкIэлъыкIуэ тэлайм зэуэ зипхъуатэри жэщ кIыфIым цхъэхъ-псэхъу хэлъэдац* [КIэрашэ 1953б: 174].

ЦIэпапщIэ *сэ, уэ, дэ, фэ, езы* сытхэм кытрагъазэкIэрэ къэхъукIэцIэ зэхэлъхэр къыщагъэхъум деж, япэ псалъэпкъым лъабжьэужь –р-р поувэ, етIуанэ псалъэпкъым –р-м нэмыщI лъабжьэужь –у-ри дыщIегъу: *сэр-сэру, уэр-уэру, езыр-езыру*, н.кь. Псалъэм папщIэ: (*Алихъан Азэмэт зыхуигъазуэ*:) – *Мыдэ сэр-сэру зыгуэрхэм сегунысысыжауэ арат* [Къэрмокъуэ 2004а: 317]. *Езыр-езыру* кызыэхэнэжа хэгъэрейхэри, *зэщыукIытэжам хуэдэу, я зэIуцIэм тепсэлъыхъыжакъым* [Къэрмокъуэ 2004б: 95].

ЛэжыгъэцIэхэм я псалъэпкъхэм тIэу кытригъазэурэ къагъэхъу къэхъукIэцIэ зэхэлъхэр, псалъэм папщIэ: IуэхуцIэ цIэиIуэ псалъэзешэм итымрэ IуэхудэкIуэмрэ (*кIуэр-къэкIуэжэу*), IуэхуцIэмрэ IуэхудэкIуэмрэ блэкIа зэманым итхэу, IуэхуцIэм псалъэзешэ лъабжьэгъусэ имыIэу (*ундэрэбжьэ-ундэрэбжьэуэ*), япэ псалъэпкъыр арэзыгъэ гъэпсыкIэм иту, етIуанэм мыхъуныгъэ лъабжьэпэ *мы-р* пыту (*нэса-нэмыса*), н.кь. Псалъэм папщIэ: *Iэщыхъуэхэм унафэ ящIащ гъунэгъу колхозым етIуанэ махуэм кIуэр-къэкIуэжэу* кIуэуэ я лэжыгъэм епльыну [Къашыргъэ 1957: 84].

Зы псалъэпкъым тIэу кытригъазэу къэхъукIэцIэ зэхэлъхэр нэхъ мащIэ дьдэрэ бжыгъэцIэхэм къагъэхъу, лъабжьэгъусэ –ры къагъэсэбэпурэ: *зэ-ры-зэ, тхуэ-ры-тхуэ*, н.кь. Псалъэм папщIэ: – *ДопIащIэ, Темыр, – кытIидзыкIащ Джээрий, – псым зэрызэ зыхэддзэу къэдгъэзэжыну аращ* [ШэджыхъэщIэ 1984: 14].

Адыгэбзэм къэхъукIэцIэ мыхъэнэ иIуэ, псалъэухам хъэл къалэн щигъэзэщIэу мыхъэнэкIэ зэпха псалъэ зэпыщIа куэд къыщагъэсэбэп, ахэм ещанэ гуп къагъэхъу. Псалъэ лъэпкъыгъуэ зыбжанэм ахэр къатекIащ, мыхъэнэкIэ къэхъукIэцIэм тэхуэу: *Щам и бжыхъу, Iэхъуэгъуэ тегъэкIыу, и кIэтIийр и вакъэпсу, и заницIэр и гъуэгъу, Iэщхъэлыащхъэр дэхъеяуэ, и шыкIэ мафIэ егъэуауэ* н.кь. Псалъэм папщIэ: *Ар (Мухъэмэд) езыри къагIуэрт и заницIэр и гъуэгъу, нэхъ гъуащанIэ е нэхъ удзыпцIэ кыхимыхы* [Мэзыхъэ 2015: 391]. – *Боти, Щам и бжыхъу, кърекъутэкIри, нэгъэсауэ зыгуэр кызыжIэркъым, – жи Мацуи, мор (Сурэждин) а къэхъуа Iуэхум зэреплъыр зригъэцIэну нэхъ къыщтэу* [Журт 2004: 193]. *Ди директорри и шыкIэ мафIэ егъэуауэ нэсыниц* [ЩоджэнцIыкIу 1955: 95].

ЖытIар кызыщIапкыужмэ, адыгэбзэм и кыэхукIэцIэ зэхэлхэр лIэужыкыгуишу бгуэш хьунуш; псалъэпкыитI е нэхыбэ зэхыхэу кыэхуауэ; зы псалъэпкыым тIэу кытригъазу, е псалъэпкы зэхуэмыдэхэр зэхыхэу кыэхуауэ; кыэхукIэцIэ мыхэнэ яIэу мыхэнэкIэ зкIэщIапч мыхыу псалъэ зэпыщIахэм кыатекIауэ. Гуп кыэс езым и щхьэхуэныгъэ иIэщ, псалъэм папщIэ, лэжыкыгъэм кышыдыдогъэлыагуэ нэхыбэ дыдэу кыэхукIэцIэ зэхэлхэр кызытехукI псалъэ лъэпкыкыгуэхэр; абы нэмыщI, лъабжыгъусэ зэхуэмыдэхэр кыщагъэсэбпыр, кызырагъэсэбп хабзэхэр догъэнаIуэ, н.кы.

### ТегъэщIапIэ хьуа литературэр

1. *Гяургиев Х.З.* Наречие в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1963. 132 н.
2. *Журт Б.* Адэж лъапсэ. Налшык: Эльбрус, 1987. 188 н.
3. *Журт Б.* Унагуэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 2004. 200 н.
4. Кабардино-черкесский язык. Т. 1. Нальчик: Эль-Фа, 2006. 551 с.
5. *КIэраиш Т. (а)* Налмэс. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапIэ, 1953. 125 н.
6. *КIэраиш Т. (б)* Насыным и гуэгу. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапIэ, 1953. 368 н.
7. *КIэрэф М.* Лъэуж е лIэужь: повестхэмрэ рассказхэмрэ. Нальчик: Эльбрус, 2009. 572 н.
8. *КIыцокъуэ А.* Батырыбжэ. Усыгъэхэр. Налшык: Эльбрус, 1977. 176 н.
9. *КIыцокъуэ А.* Бгы лъапэхэм деж. Налшык. 1941.
10. *КIыцокъуэ А. (а)* Тхыгъэхэр томиплым щызэхуэхьэсауэ. Т. 1. Налшык: Эльбрус, 1984. 600 н.
11. *КIыцокъуэ А. (б)* Тхыгъэхэр томиплым щызэхуэхьэсауэ. Т. 2. Налшык: Эльбрус, 1984. 856 н.
12. *КIыцокъуэ А.* Тхыгъэхэр томиплым щызэхуэхьэсауэ. Т. 3. Налшык: Эльбрус, 1985. 375 н.
13. *КIыцокъуэ А.* Тхыгъэхэр томихым щызэхуэхьэсауэ. Т. 5. Лъапсэ: Роман; хыбархэр. Налшык: Эльбрус, 2006. 552 н.
14. *КIыцокъуэ А.* Тхыгъэхэр томихым щызэхуэхьэсауэ. Т. 6. Налшык: Эльбрус, 2007. 544 н.
15. *Къашыргъэ Хь.* Насыным и хкIыпIэ. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1957. 308 н.
16. *Къэрмокъуэ М. (а)* Тхыгъэхэр. Ещанэ тхыль. Роман. Рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 2004. 536 н.
17. *Къэрмокъуэ М. (б)* Щихухэр иджыри мэкI. Роман. Налшык: Эль-Фа, 2004. 320 н.
18. *Къуэлуфэ Хь.* Гъатхэм и ныбжыр. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
19. *Мэзыхэ Б.* Тхыгъэ кыхэхэхэр. Новеллэхэр. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2015. 552 н.
20. *Мэлей А.* ЦIыхум и гъащIэр: Повесть. Налшык: Эльбрус, 1995. 192 н.
21. *Нало А. (а)* Тхыгъэ кыхэхэхэр томищым щызэхуэхьэсауэ. Т. 1. Налшык: Эльбрус, 1993. 464 н.
22. *Нало А. (б)* Тхыгъэ кыхэхэхэр томищым щызэхуэхьэсауэ. Т. 2. Нэхуш шу: Роман. Налшык: Эльбрус, 1993. 400 н.
23. *Нало З.* Къру закъуэ. Новеллэхэр. Налшык: Эльбрус, 1981. 400 н.
24. *Теунэ Хь.* Шэджэмокъуэ лъэпкыр. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1967. 512 н.
25. *ХьэхуауацIэ Хь.* Тхыгъэ кыхэхэхэр. Япэ тхыль. Роман, повестхэр. Налшык: Эльбрус, 1996. 336 н.
26. *ШэджыхьэцIэ Хь.* Гум псори кыонэ. Налшык: Эльбрус, 1984. 452 н.
27. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Япэ тхыль. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапIэ, 1954. 504 н.
28. *Шортэн А.* Бгырысхэр. ЕтIуанэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1975. 403 н.
29. *Щамырзэ I.* Махуэ лъапIэр кысыпат. Повесть. Налшык: Эльбрус, 2002. 276 н.
30. *ЩоджэнцIыкIу I.* Софят и гъатхэ. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапIэ, 1955. 172 н.

31. ЩоджэныцIыкIу I. Тхыгъэхэр томищым щызэхуэхъэсауэ. Повестхэр, рассказхэр. Т. 3. Налшык: Эльбрус, 1989. 464 н.

## ОБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ НАРЕЧИЙ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

**Токмакова Мадина Хасанбиевна**, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), tokmak\_madina\_h@mail.ru

В данной работе рассматриваются сложные производные наречия, функционирующие в кабардино-черкесском языке, выделяются их основные группы. Выявлены возможные способы образования сложных наречий, среди которых наиболее продуктивными являются сложение основ и редупликация разных типов. Дается подробный анализ каждой группы данных наречий, отмечаются их особенности. Исследуются производные основы прилагательных, местоимений, существительных, глаголов, глагольных форм с указанием их специфики и роли в словообразовательном процессе сложных наречий. Обозначается важная роль аффиксов *-y//yэ*, *-кIэ//кIэрэ*, *-м*, *-рэ* и т.д., с помощью которых возможно образование большинства исследуемых единиц. Теоретический материал подкрепляется иллюстративным материалом из произведений известных адыгских писателей. Представленная статья является частью кабардиноязычной научной грамматики, работа над которой началась в секторе кабардино-черкесского языка. За основу взята двухтомная грамматика 2006 года издания, написанная на русском языке, в которой обобщены результаты научных исследований по наречию. В работе используются новые лингвистические термины на кабардино-черкесском языке, разработанные доктором филологических наук Б.Ч. Бижоевым, без наличия которых написание указанного труда стало бы невозможным.

**Ключевые слова:** наречие, сложное производное, аффикс, словосложение, редупликация, основа, идиоматическое словосочетание.

## FORMATION OF COMPLEX DERIVATIVES IN KABARDINO-CHERKESS LANGUAGE

**Tokmakova Madina Hasanbievna**, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), tokmak\_madina\_h@mail.ru

This paper discusses complex derivatives of adverbs that function in the Kabardino-Circassian language, identifies their main groups. Possible ways of formation of complex adverbs are revealed, among which the most productive are the addition of bases and the reduplication of various types. A detailed analysis of each group of data of adverbs is given, their features are noted. Derigated bases of adjectives, pronouns, nouns, verbs, verb forms with indication of their specificity and role in the word-formation process of complex adverbs are studied. The important role of affixes *-y // ue*, *-cIe // -cIe*, *-m*, *-re*, etc., is indicated, with the help of which the formation of most of the studied units is possible. The theoretical material is supported by illustrative material from the works of famous Adyghe writers. The presented article is a part of the Kabardian scientific grammar, the work on which began in the sector of the Kabardino-Circassian language. It is based on a two-volume grammar of 2006 edition, written in Russian, which contains the best results of scientific research in adverb. We use new linguistic terms in the Kabardino-Circassian language, developed by B.Ch. Bizhoyev, without whose presence, the writing of this work would be impossible.

**Keywords:** adverb, complex derivative, affix, word compound, reduplication, basis, idiomatic phrase.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-3-42-151-157